ныгыта» дип бирәләр. Талканның моңарчы татар дөньясында онытылган продукт булуы зур кызыксыну һәм популярлык уятты. Талкан элек-электән төрки халыкларда яратып кулланылган. Алтайда яшәүче төрки халыкларның рационында әлеге продуктның булуы тарихи документларда сакланып калган. Алтайлылар, тува һәм тофалылар бүгенге көндә дә талкан ашыйлар икән.

Талкан сүзе рус теленә «овсяной» дип тәрҗемә ителә. «Талкан» сүзен югарыда искә алынган ике аспект буенча карап чыгыйк. Сүз көндәлек тормышта сирәк кулланыла, ләкин кабул итү һәм истә калдыру өчен җайлы сүз. Сингармонизм законы сакланган. Әлеге сүз кешеләрдә нинди дә булса гомуми хис-кичерешләр уятырга сәләтле түгел. Талканны кайчан да булса ашап караган кеше генә әлеге сүзне билгеле-бер хатирәләргә бәйли алачак. Шулай итеп, әлеге сүзнең ассоциатив кыры кечкенә булуын ачыклыйбыз.

Һәрбер милләттә хатын-кыз гаилә учагын сүндермичә саклаучы, өйгә ямь һәм нур бөркем торучы булып санала. Хатын-кыз өстенә йөкләнгән эшләр саны да шактый: бала тәрбияләү, өйне чисталыкта тоту, ашарга пешерү һ.б. Соңгы пункт бигрәк тә үзенчәлекле.

Кулланылган әдәбият

1. Крюкова, И.В. Имена собственные на разных уровнях рекламного воздействия / И.В. Крюкова // Человек в коммуникации: концепт, жанр, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2006. – С. 153-164.
2. Суперанская, А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. – Москва: Наука Год, 1976. – 233 с.
3. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. / Редколл.: Ф.А. Ганиев, К.С. Миннибаев, Ф.М. Газизова, Ф.Ф. Гаффарова. – Казан: «Матбугат йорты», 2005. – 848 б.

Абдрахманова Дилфруз Расиховна
Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

ТАТАР ИНТОНАЦИЯСЕНЕҢ МӨҺИМ ӨЛЕШЛӘРЕ

Интонация является одним из важных, однако не до конца изученных областей татарского языкознания. С помощью экспериментальных методик можно выявить основные компоненты интонологии, изучение которых способствует дальнейшему формированию законов татарской интонации в целом.

Ключевые слова: *интонология, интонация, просодия, синтагма.*

The intonation is one of the most important areas of the Tatar linguistics, but it is almost unexplored. The experimental techniques can help to identify the major components of tatar intonology, the study of which contributes to the further development of rules of the whole Tatar intonation.

Keywords: *Intonology, intonation, prosody, syntagma.*

Эксперименталь фонетика методлары, лингвистика фәненә килеп кергәннән алып, бүгенге көнгә хәтле тел структурасын җентекле рәвештә өйрәнүгә зур өлеш кертеп тора. Татар фонетикасын эксперименталь рәвештә тикшерүгә В.А. Богородицкий, Г.Ш. Шәрәф, У.Ш. Байчура, Ш.Н. Асылгәрәев, Р.М. Балтаева, Г.М. Сөнгатов, Т.И. Ибраһимов һ.б. галимнәр хезмәтләре юнәлгән.

Әлеге хезмәттә фонетика фәне белән турыдан-туры бәйләнештә торган, шулай ук телнең синтаксик һәм фонологик күренешләре күзлегеннән өйрәнелгән интонация аспектларына игътибар юнәлтелә. Бүгенге көндә галимнәр, интонациянең тел структурасының үзәгендә булуын искәртеп, аңа багышланган интонология фәнен, аның объектын һәм өйрәнү методларын, тел белеменең аерым өлкәсе буларак карыйлар.

Сөйләм авазлары кебек үк, интонация просодик чара дип аталган дүрт акустик зурлык ярдәмендә билгеләнә: төп тон ешлыгы (тон югарылыгы), спектр, интенсивлык һәм озынлык.

Югарыда билгеләнгән чаралар белән гадәттә интонациянең басым, мелодика, тембр, темп кебек компонентларын чагыштыралар. Шулай ук, сөйләм интонациясен сурәтләү максатыннан, пауза төшенчәсе дә кулланыла.

Әйтелешнең билгеле үзенчәлекләргә ия булуы обертоннар (югары тоннар) булуы белән бәйле. Төп тон һәм обертон мөнәсәбәте спектрны, спектр тудырган тембрны да билгели. Әйтелеш әгъзаларының үзенчәлекле көчәнүе аркасында тавыш амплитудасы артса, интонация интенсивлыгы да үзгәрә.

Сөйләм барышында төп тон ешлыгы даими рәвештә үзгәреп тора. Аның беренчел күрсәткечләре сөйләүче тавышының шәхси үзенчәлекләренә бәйле. Төп тон ешлыгы сөйләм вакытында мәгънәсенә басым ясалган сүздә үзгәрә.

Озынлык (сөйләм бүлекләренең әйтелешенә сарыф ителгән вакыт) сөйләм сегментларының иң мөһим шартларыннан булып тора. Озынлык турыдан-туры берничә күренеш белән үзара бәйләнештә тора, алар арасында авазларның артикуляцион озынлыклары, басым, иҗек төре һ.б. Татар телендә сүзнең әйтелеш озынлыгы иҗек санына туры пропорциональ: сүздәге иҗекләр арткан саен, һәрбер иҗек озынлыгы кыскара. Логик яки синтагматик басым төшкән сүзгә озынлык озынаюы хас. Ачык иҗекләрдәге сузык авазлар, ябык иҗекләрнекенә караганда, озынрак әйтелешкә ия.

Мелодика – тавышның нечкәлеге үзгәрүен тасвирлый. Мәгънә белдерүгә хезмәт итеп, ул, пауза белән беррәттән, сөйләмне бүлүгә, шулай ук сөйләм бүлекләрен бәйләүгә юнәлгән.

Тембр – сөйләм барышында тавышны махсус рәвештә тудырылган эмоциональ-экспрессив үзенчәлекләр ярдәмендә үзгәртүне үз эченә ала. Ул, интонациянең паралингвистик компоненты буларак, тавышка ачулы, шатлыклы, ягымлы, кайгылы, ризасызлыклы һ.б. төсмер биреп торуга хезмәт итә.

Темп – сөйләмнең тизлеге, сөйләүченең сөйләм стиленә, аның эмоциональ хәләтенә, әйтелгән фикернең әһәмиятенә бәйле рәкештә үзгәрә. Темп сегментның гомум озынлыгы белән иҗек саны чагыштырмасыннан билгеләнә.

Интонациянең мөһим компонентларыннан булып пауза да санала. Пауза – ул вакытлыча тукталыш, тавышсыз интонацион чара. Ул тексттагы фразаларны, синтагмаларны, ритмик төркемнәрне, сүзләрне аеруга хезмәт итә. Сөйләм тизлеге арткан саен, пауза озынлыгы кыскара.

Интонация компонентлары татар телендә түбәндәге функцияләрне үтәүгә юнәлдерелгән: коммуникатив, ягъни әңгәмәдәшләр арасында контакт тудыру, аны дәвам итү, тәмамлау, һ.б.; мәгънә аеру (фонологик), ягъни мәгънәнең төрле төсмерләре арасыннан сәйләүченең максатына туры килгәнен куллану; аерып күрсәтү (кульминатив), логик басым ярәмендә сөйләм барышында өһөмияткә ия булган сүзләрне аеру; берләштерү (синтезлау), ягъни интонация ярдәмендә сүзләрне синтагмаларга, синтагмалар – җөмләләргә, җөмләләр – фразалар берлегенә берләштерү; бүлү (делимитатив) функциясе сөйләм барышын фразалар берлегенә, җөмләләргә, синтагмаларга, кайбер очракларда сүзләргә бүлүдә тасвирлана.

Интонациянең просодик чараларын, компонентларын, функцияләрен белү татар теленең интонацион үзенчәлекләрен алга таба җентекле рәвештә өйрәнүнең төп нигезе булып тора.

Литература

Асылгараев, Ш.Н. Синтагматическое членение татарской речи (экспериментально-фонетическое исследование): дисс... канд. филол. наук / Ш.Н. Асылгараев. – Казань, 1968. – 265 с.

Сунгатов, Г.М. Экспериментально-фонетическое исследование татарской диалектальной речи. – Казань, 2002. – 108с.

Аглеева Зухра Равильевна
Астраханский государственный университет, Астрахань

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В РАБОТАХ УЧЕНЫХ КАЗАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

В статье рассматриваются синтаксические фразеологизмы в русском и татарском языках. Отмечается вклад лингвистов Казанского университета в изучение синтаксических фразеологизмов.

Ключевые слова: *синтаксические фразеологизмы, фразеомодели, эмоционально-модальные значения.*